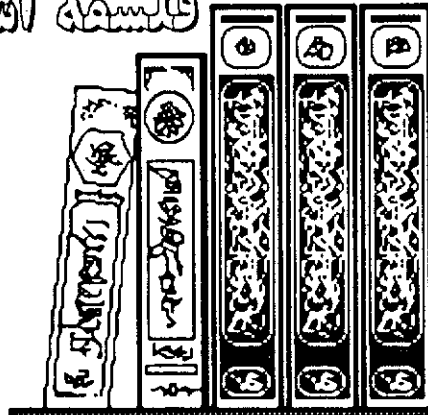

کتابشناسی توصیفی

فلسفه اشراق

محسن کدیور

فلسفه اسلامی کرد. با فلسفه اشراق، فلسفه و عرفان با هم تلفیق شدند. مهمترین منابع حکمت اشراقی، آثار صوفیه و مخصوصاً نوشته های حلاج و غزالی است. رابطه میان نور و امام بی شک برگرفته از مشکوة الانوار غزالی می باشد. سهروردی مهمترین سلف بلاواسطه خود را در جهان اسلامی فلاسفه معروف نمی دانست، بلکه نخستین صوفیان از قبیل بسطامی و تستری می شمرد.^۳

فلسفه اشراق در تلفیق فلسفه و دین پایش می نهد. قرآن کریم و احادیث نبوی را سرچشمه الهامبخش فلسفه می داند و بر تمسک به کتاب و سنت پا می فشارد.^۴ با این همه، فلسفه اشراق مکتبی التقاطی نیست؛ بازگشتی است به وحدت ابتدائی حکمت که هر صورت آن نزد قومی رسیده

۱. سهروردی، حکمة الاشراق، مجموعه مصنفات شیخ الاشراق، جلد دوم، به اهتمام هانری کربن، تهران ۱۳۵۵، ص ۱۱-۱۰.

۲. سهروردی، کلمه التصوف، فصل ۲۰ و ۱۹، سه رساله از شیخ اشراق، به تصحیح و مقدمه نجفعلی حبیبی، تهران ۱۳۵۶، ص ۱۱۶ و ۱۱۷.

۳. سهروردی، التلویحات، بخش ۵۵ از کتاب الهیات، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، جلد اول، به اهتمام هانری کربن، تهران، ۱۳۵۵، ص ۷۴-۷۰.

۴. «احفظ الشریعة فانها سوط الله، بها يسوق عباده الى رضوانه، کل دعو لم تشهد بها شواهد الكتاب والسنة فهي من تفاريع العبث و شعب الرفت. من لم يتعصم بحبل القرآن غوی، و هوی فی غیابة جب الهوی ...» سهروردی، کلمه التصوف، فصل ۱، سه رساله از شیخ اشراق، ص ۸۲.

فلسفه اشراق یکی از سه مکتب فلسفه اسلامی است که در قرن ششم هجری توسط شهاب الدین یحیی سهروردی (۵۴۹-۵۸۷ ق) تأسیس شد. شیخ اشراق هرچند فلسفه مشاء را برای فهم مبانی فلسفه اشراق ضروری می داند، ولی با نقد روش ارسطو و ابن سینا اعلام می دارد که برای تحقیق در مسائل فلسفی و به ویژه حکمت الهی تنها استدلال و تفکرات عقلی کافی نیست، سلوک قلبی و مجاهدات نفس و تصفیه آن نیز برای کشف حقایق ضروری است. او غایت فلسفه را نجات نفس از ظلمات هوا و هوس و ریاضت و تزکیه نفس را لازمه علم کامل می داند.

برخلاف حکمت مشاء که از فلسفه یونان و به ویژه ارسطو و تفاسیر نو افلاطونی آن سرچشمه گرفته است، حکمت اشراق خود را میراثدار دو اندیشه فلسفی می داند: یونان و ایران. از فلسفه یونان بر مکاتب فیثاغوری، افلاطونی و هرمسی تکیه دارد، و از فلسفه باستان ایران، که غالب اصطلاحاتش مأخوذ از آن است، جنبه رمزی نور و ظلمت و فرشته شناسی را وام می گیرد.^۱ شیخ اشراق با اعراض از تعلیمات ظاهری زردشتیان خود را با گروهی از حکمای ایران که اعتقاد باطنی مبتنی بر وحدت مبدأ الهی داشتند یکی می دانست.^۲

شیخ اشراق در اندیشه ترکیب حکمت افلاطون و زردشت بود. او حکمت ایران باستان را داخل جریان کلی

ملائک نشست. از این رو او آن چنان که باید، نتوانست شاگرد بپرورد. لذا رواج فلسفه اشراق بیشتر متکی بر آثار سهروردی است تا حوزه درسی و شاگردان شیخ اشراق.

به هر حال دومین شخصیت فلسفه اشراق، شمس الدین محمد شهرزوری (م بعد از ۶۸۷) است.^۲ او نخستین شارح حکمت الاشراق و صاحب کتابی مفصل و معتبر به نام «الشجرة الالهية في علوم الحقائق الربانية» و نیز «نزهة الارواح و روضة الافراح» (تاریخ الحكماء) است.

سومین حکیم اشراقی، علامه قطب الدین محمد بن مسعود شیرازی (م ۷۱۰) است.^۳ شرح قطب الدین بر حکمت الاشراق هر چند متأثر از شرح شهرزوری است، اما اکنون به عنوان مهمترین شرح حکمة الاشراق، قرنهایست کتاب درسی فلسفه اشراق است و حکیمان بزرگی از قبیل صدرالمتألهین و سبزواری بر آن تعلیقه نگاشته اند. قطب که از شاگردان محقق طوسی و صدرالدین قونوی است، صاحب بزرگترین دایرة المعارف فارسی علوم عقلی، یعنی «درة التاج لغرة الدباج» می باشد. تأثیر الشجرة الالهية شهرزوری بر این کتاب مشهود است.

چهارمین حکیم اشراقی ابن کمونه، سعد بن منصور (م ۶۸۳)^۴ از معاصرین محقق طوسی است که مهمترین شرح بر تلویحات به نام «التنقیحات»، از اوست. شباهت مشهور وی در کتاب «الکاشف» آمده است. از آثار دیگر وی «الجديد في الحكمة» و نیز دو مجموعه سؤال از محقق طوسی و پاسخهای حکیم یاد شده، یادکردنی است.

کرده بود و سپس در صورت نخستین خود جمع و احیای می شود. با فلسفه اشراق، خشکی براهین مشائی با ذوق اشراقی جلا می یابد. فلسفه اشراق به یکه تازی فلسفه مشاء در اندیشه فلسفی مسلمین پایان داد و تا قرن یازدهم این دو اندیشه فلسفی در جهان اسلام پا پبای هم رشد کردند. قتل زود هنگام شهاب الدین سهروردی در آغاز جوانی، مانع تدوین همه جانبه یک مکتب فلسفی گشت و از سوی دیگر ظهور حکمت متعالیه و به خدمت گرفتن تفکر اشراقی به عنوان یکی از ارکان اربعه خود، اگرچه باعث استمرار حیات عناصر اشراقی در حکمت متعالیه شد، اما به حیات مستقل آن به عنوان یک جریان مشخص فلسفی پایان داد.

پرداختن به حکمت اشراق امروز از دو جنبه ضروری است: اول آشنایی با یکی از مکاتب بزرگ فلسفه اسلامی که نزدیک پنج قرن یکی از دو جریان بزرگ حکمت اسلامی بوده است؛ دوم فهم حکمت متعالیه بی شک بدون درک عناصر اشراقی آن میسر نیست. هر چند دل مشغولان فلسفه مشاء نیز برای پاسخگویی به نقدهای حکمت اشراق بر مبانی ارسطو و ابن سینا باید با چنین فلسفه ای آشنا شوند. لذا از دیرباز در حوزه فلسفی ایران شرح حکمت الاشراق قطب الدین شیرازی به عنوان کتاب درسی فلسفه اشراق به رسمیت شناخته شده است. ضمناً در مطالعات پیرامون فلسفه اشراق در نیم قرن گذشته در ایران، دواعی غیر علمی را نیز نباید از نظر دور داشت.

۲

در فلسفه اشراق، سهروردی همچون خورشیدی نورالانوار این مکتب فلسفی است. و دیگر حکمای اشراقی به ستاره هایی در روشنائی روز می مانند. حکمای اشراقی-یعنی فلاسفه ای که نماینده تمام عیار این کلمه فلسفی باشند- بسیار محدودند و در مقایسه با حکمای مشاء از تعداد کمتری برخوردارند. به علاوه برخلاف حکمت مشاء که فارابی و ابن سینا دو شخصیت کانونی آن هستند، حکمت اشراق تک کانونی است. می دانیم که شهاب الدین سهروردی در ۳۸ سالگی، یعنی در سنی که معمولاً آغاز بروز علمی است، ناجوانمردانه به قتل رسید^۱ و همچون عقلی سرخ بر پر

۱. شهرزوری، نزهة الارواح و روضة الافراح (تاریخ الحكماء) ترجمه مقصود علی تبریزی، تهران، ۱۳۶۵، ص ۴۶۳-۴۶۰.
۲. ر. ک: مقدمه حسین ضیایی تربتی بر شرح حکمة الاشراق شهرزوری، تهران، ۱۳۷۲، ص ۵۵ به بعد.
۳. ر. ک: مقدمه سید محمد مشکوة بر درة التاج قطب الدین شیرازی، تهران، ۱۳۶۵ و نیز مقدمه ماهدخت بانو همایی بر درة التاج قطب الدین شیرازی، تهران، ۱۳۶۵. لایه گزارش جواد قاسمی در مجله مشکوة (شماره ۴۰، پانز ۷۲ ص ۱۹۵-۱۹۳) ترجمه کتاب «علم انواع مجرده» در آراء و اندیشه های علامه قطب الدین شیرازی نوشته جان والبریج در شرف انعام است و در آینده به چاپ خواهد رسید.
۴. ر. ک: مقاله سید جعفر سجادی درباره ابن کمونه در جلد چهارم دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، ۱۳۷۰، ص ۵۲۴-۵۲۴.

نه همچون حکیمان گروه دوم کتابی اشراقی تألیف کرده‌اند، ولی در آثار ایشان رگه‌های اشراقی بسیار مشخص است.

مهمترین حکیمان این گروه محقق طوسی و میرداماد و میرفندرسکی هستند. نظریه محقق طوسی درباره علم خداوند در شرح اشارات وی نشانگر گرایش اشراقی است.^۸ میرداماد در شعر اشراق تخلص می‌کرد و عناوینی همچون قبسات و جذوات برای آثار خود برمی‌گزید و مهمتر از همه گرایشهای مختلف اشراقی در آثار مختلف وی پراکنده است.^۹

گروه چهارم از حکمای اشراقی همه فلاسفه مکتب حکمت متعالیه هستند که فلسفه اشراق را یکی از مقدمات مکتب خود دانسته، فی الواقع شکل تکامل یافته فلسفه اشراق را ارائه نموده‌اند. گذشته از رگه‌های آشکار اشراقی در آثار مختلف حکمت متعالیه،^{۱۰} صدرالمتهالین و سبزواری^{۱۱} بر شرح حکمت اشراق نیز تعلیقه نگاشته‌اند. می‌توان اذعان کرد از زمان سهروردی تاکنون سایه

پنجمین حکیم اشراقی ودود تبریزی (م‌پس از ۹۳۰)^۱ است که شرح مهمی بر الالواح العمادیه سهروردی به نام «مصباح الارواح فی کشف حقائق الالواح» (الاشراق) و حاشیه‌ای بر حکمة اشراق نگاشته است.

ششمین حکیم اشراقی محمد شریف نظام‌الدین احمد بن الهروی^۲ است که در ۱۰۰۸ انواریه را در ترجمه و شرح حکمة اشراق سهروردی نگاشته است.

هفتمین حکیم اشراقی اسماعیل بن محمد ریزی^۳ است که در قرن هفتم «حیات النفوس» را در فلسفه اشراق به زبان فارسی نگاشت.

گفتمی است اطلاق حکیم اشراقی بر حکمای سبعة مذکور بر یک منوال نیست، کلی مشکک است.

غیر از هفت حکیم یاد شده، گروهی از حکما نیز با تألیف شروح معتبری بر آثار سهروردی گرایش خود را به فلسفه اشراق ابراز داشته‌اند. اینان هرچند به اندازه گروه اول اشراقی محسوب نمی‌شوند، اما به هر حال در این باب صاحب منزلتی ویژه هستند. از این نکته نیز غافل نبوده‌ایم که هر شارحی لزوماً بر مذهب ما تن نیست.

مهمترین حکیمان گروه دوم از این قرارند:

۱- جلال‌الدین محمد دوانی (م ۹۰۸) حکیم و مستکلم پرآوازه قرن نهم، صاحب مهمترین شرح هیا کل النور.

۲- غیاث‌الدین منصور دشتکی (م ۹۴۰ یا ۹۴۹) که در نقد شرح دوانی، شرحی دیگر بر هیا کل النور نگاشته است.

۳- علامه حلّی (م ۷۱۶) که در آثار وی شرح حکمة اشراق^۴ و حلّ المشكلات من کتاب التلویحات^۵ و کتاب المقاوّمات، که در آن درباره حکمای سلف بحث کرده است^۶ دیده می‌شود.

۴- عبدالرزاق لاهیجی، معروف به فیاض (متوفی ۱۰۵۱ یا ۱۰۷۲) صاحب شرح هیا کل النور.

۵- سید میرشریف جرجانی (م ۸۱۲) صاحب شرح حکمت اشراق^۷.

۶- محمدعلی حزین لاهیجی (م ۱۱۸۰) صاحب شرح کلمة التصوف، تعلیقه بر تلویحات، حاشیه بر شرح حکمة اشراق و حاشیه بر شرح هیا کل النور.

در این میان گروه سومی از فلاسفه هستند که نه به مثابه حکمای گروه اول نماینده فلسفه اشراق به حساب می‌آیند و

۱. ر. ک: مقاله سه فیلسوف آذربایجانی (سهروردی، ودود تبریزی، رجبعلی تبریزی) نوشته هانری کربن، در کتاب فلسفه ایرانی، فلسفه تطبیقی، ترجمه جواد طباطبایی، تهران ۱۳۶۹.

۲. ر. ک: مقدمه حسین ضیایی بر انواریه، محمد شریف الهروی، تهران، ۱۳۶۳.

۳. ر. ک: مقدمه محمد تقی دانش‌پژوه بر حیات النفوس، اسماعیل بن محمد ریزی، تهران، ۱۳۶۹.

۴. امین، سید محسن؛ اعیان‌الشیعه، ج ۵، ص ۴۰۶، بیروت ۱۴۰۳.

۵. العلامة الحلّی، الخلاصة (رجال العلامة الحلّی) تحقیق السید محمد صادق بحر العلوم، ص ۴۷.

۶. همان.

۷. فلوگل (حاجی خلیفه)، به نقل از ابوریان، اصول الفلسفة الاشراقية عند الشهاب‌الدین السهروردی، قاهره ۱۹۸۷، ص ۵۲.

۸. نصیرالدین الطوسی، شرح الاشارات والتبیهات، ج ۳- ۳۱۱- ۲۹۹، تهران، ۱۴۰۳ ق.

۹. برای نمونه نگاه کنید به موسوی مدرس بهبهانی، سید علی؛ حکیم استرآباد میرداماد، تهران، ۱۵۰، ص ۳۰۴.

۱۰. به عنوان نمونه نگاه کنید به: محسن بیدارفر؛ مقدمه تفسیر القرآن الکریم صدرالمتهالین شیرازی، ج ۱، ص ۶۶- ۶۴، قم، ۱۳۶۶.

۱۱. مقدمه مسعود طالبی بر شرح منظومه حکیم سبزواری همراه با تعلیقات استاد حسن زاده آملی، تهران ۱۴۱۳ ق، ج ۲/۱، ص ۲۱.

جلد مقدمه های مفصل تحلیلی به زبان فرانسوی نگاشته است.^{۱۰} این سه مقدمه حاوی بدیعترین نکات درباره اندیشه سهروردی و فلسفه اشراق است. چند کتاب و رساله سهروردی توسط کربن به زبان فرانسه ترجمه شده است.^{۱۱} همچنین در کتاب بزرگ بجا مانده از کربن تحت عنوان «در سرزمین اسلام ایرانی»، بخش قابل ملاحظه ای به سهروردی اختصاص دارد.^{۱۲} در میان غربیان اسپیس و

سنگین فلسفه اشراق بر اندیشه فلسفی مسلمانان کاملاً مشهود است. تعیین میزان تأثر حکمای قرن هفتم به بعد از فلسفه اشراق موضوع تحقیق جداگانه ای است.

۳

کهنترین و معتبرترین گزارش از زندگی و آثار شهاب الدین سهروردی، شرح حالی است که شمس الدین محمد شهرزوری، مرید دانشمند شیخ اشراق، در نزهة الارواح به رشته تحریر آورده است.^۱ وی با اطلاع از مقام درونی سهروردی با بیانی روان و قلمی شیوا چهره معنوی و صورت باطنی سهروردی را به نحوی بدیع ترسیم کرده است. دیگر تراجم نگاران مسلمان نتوانسته اند مطلبی تازه بر نوشته شهرزوری بیفزایند.^۲ شهرزوری در این کتاب چهل و پنج رساله و کتاب از سهروردی (غیر از اشعار عربی و فارسی و مواعظ وی) را معرفی می کند؛ هرچند وجود کتب دیگری از شیخ اشراق را نیز ممکن می شمارد. او تنها در دو مورد از کتابهای معرفی شده تردید روا می دارد.

در عصر ما در ربع دوم قرن بیستم از جانب بعضی دانشمندان غربی عنایت ویژه ای در شناخت آثار و اندیشه سهروردی شده است. نخستین کوششهای روشمند در شناخت آثار سهروردی از سوی بروکلیمان^۳ و ریتر^۴ اعمال گشته است. اما دانشمندی که بزرگترین سهم در معرفی افکار و آراء و روش سهروردی در غرب، بلکه در ایران را داراست، هانری کربن، عارف و دانشمند فقید فرانسوی است.^۵ او ابتدا با نگارش مقاله پرمایه ای به نام «سهروردی، بنیانگذار فلسفه اشراق» در پاریس^۶ و سپس «روابط حکمت اشراق و ایران باستان» در تهران^۷ و بالاخره با انتشار «المجموعه فی الحکمة الالهیه»،^۸ که تصحیح انتقادی الهیات سه کتاب اصلی سهروردی یعنی تلویحات و مقاومات و مطارحات در استانبول و پس از آن انتشار متن منقح حکمة الاشراق، بزرگترین قدمها را در راه شناخت و معرفی حکیم پرآوازه سهرورد برداشت. تدوین و انتشار سه جلد مجموعه مصنفات شیخ اشراق از سوی هانری کربن با اسلوبی علمی تاکنون درباره آثار هیچیک از حکمای اسلامی انجام نشده است. کربن در کار تدارک جلد چهارم این مجموعه بود^۹ که اجل مهلتش نداد. وی بر هر سه

۱. شهرزوری، نزهة الارواح و روضة الافراح (تاریخ الحكماء) تصحیح خورشید احمد، حیدرآباد، ۱۹۷۶، متن و ترجمه فارسی بخش سهروردی تاریخ الحكماء در مقدمه دکتر نصر جلد سوم مجموعه مصنفات سهروردی آورده شده است. تهران، ۱۳۵۵.

۲. ابن ابی اصیبعه، عیون الانباء، ۱۶۷/۲، ابن خلکان ۴۱۰/۲، اتمام التمثه ۳۹.

3. Brockelman, c.; Geschichte der Arabischen literature, suppl. Band I, Leiden, 1937

4. Ritter, H.; Die Vier suhrawardi, Der Islam, XXIV 1937.

۵. برای آشنایی با کربن نگاه کنید به:

۱- مقدمه سید حسین نصر بر جشن نامه هانری کربن، تهران، ۱۳۵۶ تحت عنوان «زندگی، آثار و افکار استاد هانری کربن».

۲- شایگان داریوش، هانری کربن، آفاق تفکر معنوی اسلام ایرانی؛ ترجمه باقر پرهام، تهران ۱۳۷۱.

6. Corbin, Henry; Suhrawardi d' Alep fondateur de la doctrine illuminative; paris, 1939

7. Les Motifs Zoroastriens dans la philosophie de suhrawardi; Tehran 1948. این رساله توسط احمد فرید و گلشن به فارسی ترجمه شده است روابط حکمت اشراق ایران باستان، تهران ۱۳۲۴.

8. Opera Metaphysica et Mystica. Istamboul 1945 .

۹. نصر، سید حسین؛ مقدمه جلد سوم مجموعه مصنفات شهاب الدین سهروردی، تهران، ۱۳۵۵، ص ۶۰.

۱۰. مقدمات کربن بر مجموعه مصنفات شیخ اشراق هنوز به فارسی ترجمه نشده است.

۱۱. ترجمه حکمة الاشراق، به فرانسوی

Corbin, H. Le Livre de La sagsse orientale Verdier, paris, 1986

ترجمه مجموعه ای از حکایتهای اشراقی در کتابی به نام آواز پر جبرئیل: Corbin, H. Archange empourpre, paris شامل: آواز پر

جبرئیل، صفیر سیمرغ، لغت موران، عقل سرخ ....

۱۲. اثر بزرگ کربن در ۴ مجلد دکتر نصر از آغاز ترجمه این اثر خبر می دهد (جشن نامه هانری کربن، تهران ۱۳۵۶ ص ۱۶ و ۱۷) Corbin, H. En Islam Iranien, paris, 1917 - 1973

ختک^۱ نیز به ترجمه رسائل سهروردی اقدام کرده اند. لویی مایستون نیز از جمله کسانی است که درباره سهروردی مطالبی نگاشته است.^۲ در ایران بعد از کربن، سهم بزرگ در تصحیح و معرفی آثار سهروردی از آن دکتر سید حسین نصر است از وی چند مقاله و نیز تصحیح آثار فارسی سهروردی در مجموعه مصنفات در دست است.^۳

در میان پژوهشهای عربی درباره اندیشه سهروردی و فلسفه اشراق، کارهای ابوریان^۴ و مصطفی حلمی^۵ قابل ذکر است. در تحلیل فلسفی آراء سهروردی، کار دانشمند معاصر، دکتر ابراهیمی دینانی در کتاب «شعاع اندیشه و شهود در فلسفه سهروردی» یادکردنی است.

علی رغم امتیازات فراوان مجموعه سه جلدی مصنفات شهاب الدین یحیی سهروردی، این کتاب حاوی همه آثار شیخ اشراق نیست. در مجموعه مصنفات مجموعاً بیست رساله و کتاب سهروردی تصحیح شده است. از این بیست اثر، در سه مورد تنها بخشی از سه کتاب سهروردی انتشار یافته است. کربن تنها بخش سوم، یعنی الهیات، کتابهای تلویحات، مقاومات و مطارحات را منتشر ساخته است. بخشهای منطق و طبیعیات این سه کتاب در مجموعه مصنفات نیامده است. منطق تلویحات توسط دکتر فیاض جداگانه تصحیح و منتشر شده است. سه رساله الالواح العمادیه، کلمة التصوف و بخش الهیات کتاب اللمحات توسط دکتر نجفلی حبیبی ادامه کار کربن و نصر در مجموعه مصنفات به حساب می آید. متن کامل لمحات پیشتر توسط امین معلوف در بیروت تصحیح و منتشر شده بود. متن هیا کل النور را نیز که در هندو ایران منتشر شده است، اگر به موارد یاد شده بیفزاییم، درمی یابیم که مجموعاً بیست و چهار رساله و کتاب سهروردی تصحیح و منتشر شده است. اما حدود یک چهارم آثار سهروردی هنوز تصحیح و منتشر نشده که در میان آنها طبیعیات تلویحات و منطق و طبیعیات مقاومات و مطارحات، (منطق و طبیعیات لمحات در ایران) و نیز الواردات و التقدیسات قابل توجه است. بنابراین فهرست شهرزوردی بیست و چهار عنوان از آثار سهروردی هنوز منتشر نشده است. ما نام شانزده اثر دیگر از سهروردی را نیز که در فهرست شهرزوردی نیامده است به عنوان آثار قابل تحقیق آورده ایم. به علاوه شروح قابل ملاحظه ای از

آنچه میراث فلسفه اشراق را تشکیل می دهد، هنوز به زیور طبع آراسته نشده است، شرح ودود تبریزی بر الالواح العمادیه و شرح ابن کمونه بر تلویحات در این میان یادکردنی است.

متن شرح حکمة الاشراق قطب الدین شیرازی و تعلیقه ارزشمند صدرالمآلهین شیرازی، علی رغم اینکه کتاب درسی فلسفه اشراق در حوزه های فلسفی ایران به حساب می آید، هنوز تصحیح نشده و چاپ سنگی قرن گذشته تنها نسخه چاپ شده آن است. کتاب ارزشمند الشجرة الالهیه شهرزوری نیز تاکنون مطلقاً منتشر نشده است. انتشار مصحح و روشمند آثار یاد شده قدم اول در راه تحقیق در فلسفه اشراق است، و بدون چنین قدمی هرگونه تحلیل و پژوهش فلسفی درباره حکمت اشراقی همه جانبه، تام و دقیق نخواهد بود.

قدم بعدی تدوین متنی مطمئن و دقیق و به زبان روز از فلسفه اشراق است. متنی که جوانب مختلف، مبانی و آراء و ابتکارات این نظام فلسفی را عیان سازد و به کار تعلیم و آموزش فلسفه اشراق بیاید.

۴

شهاب الدین سهروردی همچون شهابی زودگذر در

1. Spies, Otto and Khatak S.K. , Three Treatises of Myslicism stuttgart. 1935 رساله لغت موران، رساله صغیر سیمرخ و رساله الطیر.
2. Recueil de Textes Inedrts Concernant L' Historie de La Mystique en pays d' Islam, paris, 1929.
3. برای آشنایی با کارهای دکتر نصر مراجعه شود به: Chittck, W. The works of seyed Hossein Nasr through his fortieth Birthday. و کارنامه دکتر سید حسین نصر، مجله کلک شماره ۴۴- ۴۳، مهر و آبان ۱۳۷۲، ص ۱۹۷-۱۵۷.
4. ابوریان، محمد علی؛ اصول الفلسفة الاشراقیة عند شهاب الدین سهروردی، قاهره ۱۹۵۸ (طبع ۲، ۱۹۸۷).
- این کتاب توسط دکتر محمد علی شیخ به فارسی ترجمه شده است. تهران، ۱۳۷۲، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تحت عنوان مبانی فلسفه اشراق از دیدگاه سهروردی.
5. مصطفی حلمی، محمد؛ آثار السهروردی المقتول، تصنیفات و خصائصها التصوفیة والفلسفیة، مجله كلية الآداب، جامعة القاهرة، ۱۹۵۱ م. و نیز تعلیق «سهروردی و حکمة الاشراق» ذیل مقاله سهروردی، فان دن برج، دائرة المعارف الاسلامیة (ترجمه عربی First Encyclopedia of Islam, Leiden 1913 - 1936)، ج ۱۵.

برگردانیده شده است. رساله فی اعتقاد الحكماء به زبان عربی و رساله های پرتونامه و بستان القلوب به زبان فارسی نیز در این دسته جای می گیرد. در انتساب بستان القلوب به سهروردی بحثهایی در گرفته است که ما انتساب را به دلایلی که در جای خود خواهد آمد ترجیح داده ایم.

دسته چهارم: حکایتهای رمزی و یا داستانهایی که در آنها از سفر نفس در مراتب وجود و رسیدن به اشراق و سعادت سخن رفته است. زبان اکثر این رساله ها فارسی است و برخی از آنها عبارتند از: عقل سرخ، صفر سیمرخ، آواز پر جبرئیل، لغت موران، رساله فی حالة الطفولية، روزی با جماعت صوفیان و رساله پراهمیت الغریبه الغربیه و نیز رساله فی المعراج که هنوز منتشر نشده است.

دسته پنجم: تحریرها، ترجمه ها، شروح و تفاسیر کتب فلسفی گذشته و نیز آنچه بر قرآن کریم و احادیث نبوی نوشته است. از این زمره است تفسیر چند سوره قرآن و بعضی احادیث حضرت رسول -ص- که هنوز منتشر نشده است، شرح فارسی اشارات شیخ الرئیس -که این نیز تاکنون منتشر نشده، ترجمه فارسی رساله الطیر ابن سینا و از همه مهمتر رساله فی حقیقه العشق یا مونس العشاق که مبتنی بر رساله فی العشق شیخ الرئیس است.

دسته ششم: دعاها و مناجاتنامه هایی که همگی به زبان عربی هستند و الواردات و التقدیسات خوانده می شوند و مجموعه ای بدیع در نیایش به حساب می آید و متأسفانه تاکنون منتشر نشده است.

مشخص کردن ترتیب زمانی نگارش آثار سهروردی بسیار دشوار است. چرا که سهروردی در آثار مختلف خود به یکدیگر ارجاع می دهد.

***

آثار دیگر حکمای اشراقی را می توان به سه دسته

۱. ر. ک: تاریخ ادبیات ایران، دکتر ذبیح الله صفا، جلد دوم، ص ۹۹۷-۹۹۶ تهران، ۱۳۶۹ (چاپ دهم)

۲. ر. ک: حاشیه شماره ۳۳ و نیز مقدمه امین معلوف بر اللمحات، بیروت ۱۹۶۹ م.

۳. مقدمه جلد اول مجموعه مصنفات Corbin, H, Opera Meta-physica et Myslica, I, XVI

۴. نصر، سید حسین، سه حکیم مسلمان، ص ۶۹-۶۸.

آسمان حکمت و عرفان ایران درخشید و اثری جاودانه در اندیشه مسلمانان برجای گذاشت. علی رغم عمر کوتاه این نابغه اسلامی، افزون از پنجاه کتاب فارسی و عربی از وی به جا مانده است. نشر عربی وی متین و جذاب است. نوشته های فارسی وی از شاهکارهای ادب فارسی به شمار می آید و سرمشق نثر نویسی داستانی فلسفی و عرفانی گشته است.^۱

آثار سهروردی را به چند گونه می توان تقسیم کرد. نخستین بار لوئی ماسینیون^۲ تقسیم بندی سه گانه ای از آثار سهروردی ارائه کرد که قابل مناقشه فراوان است.

پس از وی کربن تقسیمی چهارگانه از مصنفات سهروردی به دست داد.^۳ نصر با جزئی تغییر، به تقسیمی پنجگانه در آثار سهروردی قائل شد.^۴ با رجوعی دوباره به آثار سهروردی و شروح و تعلیقات آنها و تحقیقات انجام یافته درباره آراء سهروردی و فلسفه اشراق، آثار سهروردی را می توان به شش دسته تقسیم کرد:

دسته اول: کتبی که مختص بیان عقاید اشراقی است. در این دسته تنها کتاب حکمة الاشراق جای می گیرد که با تمام آثار سهروردی متفاوت است و سنگ اوّل فلسفه اشراقی به حساب می آید. وی در این کتاب سیمای تمام عیار مکتب تأسیسی خود را جلوه گر می سازد.

دسته دوم: چهار کتاب بزرگ تعلیمی و نظری سهروردی که همگی به زبان عربی نگاشته شده است. در آنها ابتدا از فلسفه مشائی، با تفسیر خاص سهروردی سخن رفته است. سپس بر این مبنا، فلسفه اشراق مورد تحقیق قرار می گیرد. هر چهار کتاب دارای سه بخش منطق، طبیعیات و الهیات است. این چهار کتاب عبارتند از: التلویحات، المشارع والمطارحات، المقاومات، اللمحات. در میان این چهار کتاب، تلویحات مهمترین آنهاست. مطارحات به منزله شرحی است بر تلویحات، لمحات در حکم تلخیص آن است و مقاومات الحاقی است بر تلویحات.

دسته سوم: رساله های کوتاهتر فارسی و عربی که در آنها مواد پنج کتاب سابق به زبانی ساده تر و به صورت خلاصه توضیح داده شده است. در این دسته دو رساله بسیار مهم هیا کل النور و الالواح العمادیه قرار دارد که به زبان عربی نگاشته شده و توسط خود سهروردی به فارسی

تقسیم کرد:

دسته اول: کتبی است که به عنوان شرح و تعلیقه بر آثار سهروردی نگاشته شده است. شرح شهرزوری و قطب‌الدین بر حکمة الاشراق، شرح ابن کمنونه بر تلویحات، شرح دوانی و غیاث‌الدین دشتکی بر هیاکل النور، شرح ودود تبریزی بر الالواح العمادیه، مهمترین کتب این دسته‌اند:

دسته دوم: کتبی که مستقلاً در فلسفه اشراق نگاشته شده است. کتاب ارزشمند الشجرة الالهیه شهرزوری - که متأسفانه هنوز منتشر نشده است، درة التاج قطب‌الدین شیرازی که دائرةالمعارفی است از جمله حاوی اندیشه اشراقی و نیز حیات النفوس ریزی (حکمت اشراق به زبان فارسی) از این دسته به حساب می‌آیند.

دسته سوم: با توجه به دیدگاه خاص فلسفه اشراق به منشأ فلسفه، تاریخ فلسفه در این اندیشه جایگاهی ویژه می‌یابد. نزهة الارواح شهرزوری یک تاریخنگاری فلسفی به شیوه اشراقی است و در موضوع خود منحصر به فرد می‌باشد (متأسفانه متن اصلی یعنی عربی آن، هنوز در ایران منتشر نشده است.)

۵

این کتابشناسی از دو بخش تشکیل شده است: بخش اول به معرفی آثار منتشر شده فلسفه اشراق و نیز کتب و مقالاتی که درباره اندیشه سهروردی و حکمت اشراق منتشر شده‌اند می‌پردازد. بخش دوم عهده‌دار معرفی آثار منتشر نشده فلسفه اشراق است.

بخش اول از پنج فصل فراهم آمده است: فصل اول حاوی مجموعه‌های منتشر شده آثار سهروردی است. در این فصل هفت مجموعه معرفی شده است. در فصل دوم به معرفی آثار منتشر شده شیخ اشراق پرداخته‌ایم. در این فصل مشخصات بیست و چهار کتاب یا رساله معتبر منتشر شده سهروردی آمده است. فصل سوم عهده‌دار ارائه مشخصات شروح و تعلیقات منتشر شده بر کتب حکیم سهرورد است. مجموعاً بر چهار کتاب سهروردی هشت شرح و تعلیقه نگاشته شده منتشر شده است. در فصل چهارم به معرفی دیگر متون منتشر شده فلسفه اشراق

پرداخته‌ایم. تنها چهار کتاب در این فصل معرفی شده است. فصل پنجم عهده‌دار کتب و مقالات منتشر شده عربی و فارسی درباره فلسفه اشراق است. این فصل در دو قسمت عرضه شده است: در قسمت اول یعنی کتب و مقالات عربی کارهای چهار نفر از محققین عرب را آورده‌ایم. در قسمت دوم یعنی کتب و مقالات فارسی درباره فلسفه اشراق، چهار کتاب و چهل و هشت مقاله معرفی شده‌اند.

لازم به ذکر است مقالاتی که در نقد کتب اشراقی نوشته شده در ذیل عنوان کتاب آورده‌ایم.

در زمینه عنوان کتابهای سهروردی و دیگر حکمای اشراق، صحیحترین عنوان را برگزیده‌ایم و دیگر عنوانها را در پرانتز آورده‌ایم.

کلیه چاپهای هر کتاب و رساله، اعم از ایران و خارج از آن، را به ترتیب زمان نشر با مشخصات کامل ارائه کرده‌ایم. کوشیده‌ایم کتب ارائه شده با تبع کامل ارائه شود. مقالات منتشر شده در ایران نیز همین گونه است. اما در مورد مقالات عربی و مقالات فارسی منتشر شده در خارج از ایران، به علت کمبود منابع، استقصای کامل میسر نشده است. در این کتابشناسی کتب و مقالات درباره فلسفه اشراقی، غیر از زبانهای فارسی و عربی، مدنظر نبوده است؛ هرچند به موارد مهم آن در متن یا حاشیه اشاره کرده‌ایم. در زمینه پایان نامه‌های تحصیلی نیز، در این مجال معرفی عناوینی که به فلسفه اشراق اختصاص یافته است، میسر نشد.

بخش دوم، یعنی آثار منتشر نشده فلسفه اشراق، در دو فصل فراهم آمده است: فصل اول به آثار منتشر نشده سهروردی پرداخته شده است و بیست و پنج اثر قطعی الاستاد (براساس فهرست شهرزوری) که هنوز منتشر نشده و شانزده اثر که در دیگر منابع به سهروردی نسبت داده شده، آورده شده است. قضاوت نهائی درباره صحّت استناد و عدم آن منوط به رجوع به جمیع نسخ خطی موجود آنها و تحقیق و مقایسه با آثار سهروردی است. در فصل دوم دیگر کتب منتشر نشده فلسفه اشراق را گرد آورده‌ایم. در این فصل بیست و چهار شرح بر آثار سهروردی و پنج کتاب مستقل حکمای اشراق معرفی شده است. اینکه نسخه‌ای از این کتب بجا مانده یا نه، و نیز صحت استناد و عدم آن همه

دو گرو تحقیق در نسخ خطی این عناوین است. منابع استناد این عناوین به حکمای اشراقی و سهروردی در متن یا پاورقی ذکر شده است.

تا آنجا که می دانیم درباره کتابشناسی فلسفه اشراق تاکنون تحقیق مستقلی صورت نگرفته است. بی شک قدم اول ناقص و نارسا است. تذکر کاستیها و خطاهای نگارنده سبب مزید امتنان است.

***

بخش اول: آثار منتشر شده فلسفه اشراق

فصل اول: مجموعه های منتشر شده از آثار سهروردی

به طور کلی هفت مجموعه از آثار شیخ اشراق منتشر شده است. مقصود ما از «مجموعه» کتابی است که حاوی حداقل متن اصلی دو رساله شهاب الدین سهروردی باشد. این فصل را به ترتیب تاریخ انتشار تنظیم کرده ایم. در فصول آینده بکرات به این مجموعه ها استناد خواهیم کرد. در این فصل عنوان رسائل و تعداد آنها را آن چنان که گردآورندگان مجموعه ها ذکر کرده اند، آورده ایم و از اشاره به عنوان مشهور یا دیگر عنوان رساله پرهیز کرده ایم. این مشخصات را به فصل آینده موکول نموده ایم.

۱- سه رساله درباره تصوف Three Treatises of Mysticism اشتوتگارت ۱۹۳۵م. همراه با مقدمه در شرح احوال سهروردی و ترجمه انگلیسی رساله ها به قلم اسپیس (spies) و ختک (Khatak) شامل سه رساله: ۱- رساله لغت موران، ۲- رساله صغیر سیمرخ ۳- رساله الطیر.

۲- دو رساله از سهروردی، تهران، ۱۳۱۷ش، به اهتمام دکتر مهدی بیانی. شامل: ۱- رساله فی حالة الطفولیت، ۲- روزی با جماعه صوفیان.

۳- مجموعه فی الحکمة الالهیة من مصنفات شهاب الدین یحیی سهروردی. استانبول، ۱۹۴۵م، به اهتمام هانری کربن Opera Metaphysica et Mystica, ed. H. Corbin شماره ۱۶ سلسله نشریات الاسلامیه. مشتمل بر بخش الهیات سه کتاب: ۱- التلویحات، ۲- المقامات، ۳- المشارع و المطاوحات. همراه با مقدمه تحلیلی مفصلی به زبان فرانسوی.

چاپ دوم: تهران، ۱۳۵۵ش، تحت عنوان مجموعه

مصنفات شیخ اشراق شهاب الدین یحیی سهروردی، جلد اول انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران، شماره ۱۱، گنجینه نوشته های ایرانی، دوره جدید، شماره ۱.

چاپ سوم: تهران، ۱۳۷۲ش. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).

۴- مجموعه دوم مصنفات شیخ الاشراق، شهاب الدین

یحیی سهروردی در حکمت الهی

Oeuvre philosophiques et mysliques (Opera

Metaphysica et Myslica II)، با تصحیح و مقدمه

تحلیلی مفصل فرانسوی هانری کربن به زبان فرانسوی، تهران، ۱۳۳۱ش، پاریس، ۱۹۵۲م، قسمت ایران شناسی انستیتو ایران و فرانسه، مجموعه آثار ایرانی، شماره ۲.

چاپ دوم: تهران ۱۳۵۵ش، تحت عنوان مجموعه مصنفات شیخ الاشراق، شهاب الدین یحیی سهروردی، جلد دوم، انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران، شماره ۱۳، گنجینه نوشته های ایرانی، دوره جدید، شماره ۲.

چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۲ش، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).

مشتمل بر: ۱- کتاب حکمة الاشراق، ۲- رساله فی اعتقاد الحکماء، ۳- قصة الغربة الغریبة، همراه با منتخباتی از دو شرح قطب الدین شیرازی و شهرزوری بر مقدمه حکمت الاشراق و ترجمه و شرح فارسی قصة الغربة الغریبة. ۵- چهارده رساله، تألیف و ترجمه فخرالدین رازی، شهاب الدین سهروردی، اثیرالدین ابهری، ذوالفضائل اخسیکتی و دیگران، ترجمه و تصحیح و مقدمه و تراجم احوال از سید محمد باقر سبزواری، تهران، ۱۳۴۰، دانشگاه تهران.

شامل چهار رساله: ۱- رساله هشتم ترجمه رساله الطیر (که به نظر گردآورنده کتاب از ذوالفضائل اخسیکتی است)، ۲- رساله یازدهم داستان سیمرخ و کوه قاف (سیاح و باز) که گردآورنده نام مؤلف آن را تعیین نکرده است، ۳- رساله دوازدهم، پرتونامه از شیخ اشراق، ۴- رساله سیزدهم، روضة القلوب که به نظر گردآورنده احتمالاً از شیخ اشراق است.

این مجموعه فاقد مشخصات نسخ و در میان مجموعه های این بخش در پایین ترین سطح قرار دارد.

فصل دوم: آثار منتشر شده شیخ اشراق

در این فصل مجموعاً بیست و چهار کتاب یا رساله معتبر از سهروردی به ترتیب الفبائی اشاره می شود. مراد از معتبر آثار مسلم و نیز تألیفاتی است که نسبت به آنها به شیخ مقتول محتمل است.

۱- آواز پر جبرئیل (رساله ...): الف: ۱۹۳۵م، به اهتمام هانری کربن و پل کراوس، همراه با ترجمه فرانسوی در مجله آسیایی.

ب: تهران ۱۳۲۵ش، به اهتمام دکتر مهدی بیانی، ضمیمه مجله پیام نو. (چاپ دوم، تهران ۱۳۶۱، انتشارات مولی)

ج: تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲) جلد سوم مجموعه مصنفات. ترجمه عربی این داستان همراه با شرح توسط عبدالرحمن بدوی در کتاب شخصیات قلقة فی الاسلام: قاهره ۱۹۴۶ و نیز در مقدمه کتاب اللمحات سهروردی، تصحیح امین معلوف، بیروت ۱۹۶۹م آمده است.

۲- اعتقاد الحكماء (رساله فی ...)

الف: تهران، ۱۳۳۱ش (۱۳۵۵، ۱۳۷۲)، جلد دوم مجموعه مصنفات، ب: تهران، ۱۳۵۴، ص ۷۴۱-۷۲۶، مجله گوهر، بنیاد نیکوکاری نوربانی. این رساله توسط حسین خلیقی در ۱۳۵۴ به فارسی ترجمه شده است: تهران، انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران.

۳- الالواح العمادية.

تهران، ۱۳۵۶ش، سه رساله از شیخ اشراق

۴- الالواح عمادی (ترجمه رساله قبل است که توسط خود سهروردی انجام گرفته است.)

جلد سوم مجموعه مصنفات، تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲)

۵- بستان القلوب (روضة القلب)^۲

الف: چهارده رساله، تهران، ۱۳۴۰، رساله سیزدهم.

ب: جلد سوم مجموعه مصنفات، تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲)

۶- پرتونامه

الف: چهارده رساله، تهران، ۱۳۴۰، رساله

دوازدهم. ب: جلد سوم مجموعه مصنفات، تهران، ۱۳۴۸

(۱۳۵۵، ۱۳۷۲)

۱. ص ۶۰.

۲. درباره صحت انتساب این رساله به سهروردی نگاه کنید به مقدمه دکتر نصر بر جلد سوم مجموعه مصنفات سهروردی ص ۵۵ به بعد.

۶- مجموعه آثار فارسی شیخ اشراق، با تصحیح و تحشیه و مقدمه دکتر سید حسین نصر، با مقدمه تحلیلی به زبان فرانسه از هانری کربن، تهران، ۱۳۴۸ش. قسمت ایران شناسی انستیتو ایران و فرانسه، گنجینه نوشته های ایرانی، شماره ۱۷.

چاپ دوم: تهران، ۱۳۵۵ش، تحت عنوان مجموعه مصنفات شیخ اشراق شهاب الدین یحیی سهروردی، جلد سوم، مشتمل بر مجموعه آثار فارسی شیخ اشراق، انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران، شماره ۱۴، گنجینه نوشته های ایرانی، دوره جدید، شماره ۳.

چاپ سوم: تهران، ۱۳۷۲، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)

مشتمل بر ۱۴ رساله: ۱- پرتونامه، ۲- هیاکل النور، ۳- الالواح عمادی، ۴- رساله الطیر، ۵- آواز پر جبرئیل، ۶- عقل سرخ، ۷- روزی با جماعت صوفیان، ۸- فی حالة الطفولیت، ۹- فی حقیقه العشق یا مؤنس العشاق، ۱۰- لغت موران، ۱۱- صغیر سیمرخ، ۱۲- بستان القلوب (یا روضة القلوب)، ۱۳- یزدان شناخت، ۱۴- رساله عربی الابرار به تصحیح کربن.

۷- سه رساله از شیخ اشراق شهاب الدین یحیی سهروردی، به تصحیح و مقدمه دکتر نجفقلی حبیبی، تهران، ۱۳۵۶، انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران. مشتمل بر: ۱- الالواح العمادی، ۲- کلمه التصوف، ۳- بخش الهیات اللمحات.

لازم به ذکر است که در انتهای مقدمه جلد سوم مجموعه مصنفات شیخ اشراق آمده است که «جلد چهارم مجموعه آثار سهروردی که اکنون [یعنی سال ۱۳۴۸ش] در دست تهیه است شامل: ۱- متن عربی الالواح العمادیه ۲- متن عربی هیاکل النور ۳- کلمه التصوف ۴- الواردات و التقدیسات خواهد بود، به این ترتیب امید می رود بزودی مجموعه کامل آثار سهروردی در این سلسله انتشار یابد. ۱» متأسفانه این وعده هنوز جامعه عمل نبوشیده است. از این به بعد از مجموعه های شماره ۳ و ۴ و ۶ به نام سه جلد مجموعه مصنفات یاد خواهیم کرد.

***

۷- التلویحات اللوحیه والعرشیه (التلویحات)

العلم الاوّل فی المنطق: منطق تلویحات، حاشیه و تعلیقه از علی اکبر فیاض، تهران، ۱۳۳۴، دانشگاه تهران، شماره ۱۷۰.

العلم الثالث فی الالهیات: جلد اوّل مجموعه مصنفات، استانبول، ۱۹۴۵، تهران، ۱۳۵۵ (۱۳۷۲)

۸- حکمة الاشراق

الف: تهران، ۱۳۱۵، در ضمن شرح قطب الدین شیرازی، چاپ سنگی.

ب: جلد دوم مجموعه مصنفات، تهران، ۱۳۳۱ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲)

حکمة الاشراق توسط هانری کربن به فرانسوی و توسط دکتر سجادی به فارسی ترجمه شده است.

۹- رساله الابراج (الكلمات الذوقیه و النکات الشوقیه، كلمات ذوقیه)

تصحیح هانری کربن، جلد سوم مجموعه مصنفات، تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲)

۱۰- رساله فی حالة الطفولية

الف: تهران، ۱۳۱۷، دو رساله. ب: تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲) جلد سوم مجموعه مصنفات

۱۱- رساله الطیر (ترجمه فارسی رساله الطیر ابن سینا)

الف: اشتوتگارت، ۱۹۳۵، سه رساله درباره تصوف، تهران، ۱۳۴۰، چهارده رساله به نام ذوالفضائل

اخسیکتی (آقای سبزواری در این انتساب به خطا رفته است)^۱ ج: تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲) جلد سوم مجموعه مصنفات

۱۲- رساله فی حقیقة العشق (مونس العشاق)

الف: اشتوتگارت، ۱۹۳۴، به نام مونس العشاق The lover's friend همراه با شرح فارسی رساله العشق. ب:

تهران، به اهتمام دکتر مهدی بیانی، مجله پیام نو، شماره ۷.

ج: تهران، ۱۳۴۷، به اهتمام سید حسین نصر، نشریه معارف اسلامی، شماره ۷. د: تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲) جلد سوم مجموعه مصنفات

۱۳- روزی با جماعت صوفیان

الف: تهران، ۱۳۱۷، دو رساله. ب: تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲) جلد سوم مجموعه مصنفات

در زمینه متن این رساله، تحقیق لغوی ذیل منتشر شده است:

واژه نامه بسامدی روزی با جماعت صوفیان سهروردی، فراهم آمده مینو احمدی فرهنگستان زبان ایران، بنیاد شاهنشاهی فرهنگستانهای ایران، تهران، ۱۳۵۶.

۱۴- صغیر سیمرخ (در احوال اخوان تجرید)

الف: اشتوتگارت، ۱۹۳۵م، سه رساله در تصوف. ب: ۱۹۳۹م، با ترجمه فرانسوی، مجله هرمس، جلد سوم، مجموعه سوم، به اهتمام هانری کربن. ج: تهران، ۱۳۴۸ (۵۵، ۱۳۷۲) جلد سوم مجموعه مصنفات.

۱۵- عقل سرخ

الف: اصفهان، ۱۳۱۹ به اهتمام دکتر مهدی بیانی، چاپ دوم: تهران، ۱۳۳۲، انجمن دوستان کتاب، چاپ سوم: تهران، ۱۳۶۱، انتشارات مولی. ب: تهران، ۱۳۴۰، چهارده رساله، رساله یازدهم به نام داستان سیمرخ و کوه قاف (سیاح و باز). (آقای محمد باقر سبزواری در عدم انتساب این رساله و یافتن نام اصلی آن به خطا رفته است.)^۲ ج: تهران، ۱۳۴۸ (۵۵، ۱۳۷۲) جلد سوم مجموعه مصنفات.

۱۶- قصه الغریبه الغریبه

الف: تهران، ۱۳۳۱ (۵۵، ۱۳۷۲) جلد دوم مجموعه مصنفات، همراه با ترجمه و شرح کهن به فارسی. ب: قاهره، ۱۹۵۲م، تصحیح احمد امین، همراه با دو رساله حی بن یقظان ابن سینا و ابن طفیل.

در مقدمه کوتاه این قصه عرفانی سهروردی اشاره ای به داستان حی بن یقظان و سلامان و ابسال ابن سینا کرده است. این نکته ظاهراً باعث شده است احمد امین این قصه را نیز در شمار حی بن یقظان در ردیف داستانهای به همین نام از ابن سینا و ابن طفیل به حساب آورد. اما در متن قصه نامی از حی بن یقظان نیست و در واقع قصه الغریبه از جایی شروع می شود که حی بن یقظان پایان گرفته است. این رساله علاوه بر ترجمه فوق، در سال ۱۳۶۴ تحت

۱. همان، ص ۴۷-۴۶.

۲. همان، ص ۵۰.

عنوان بیگانگی در باختر زمین توسط حسین خراسانی به فارسی ترجمه و نشر شده است. تهران، بعثت.

۱۷- کلمة التصوف (کتاب فی التصوف يعرف بالكلمة، المقامات) تهران، ۱۳۵۶، سه رساله

۱۸- لغت موران (رساله ...) الف: اشتوتگارت، ۱۹۳۴م، سه رساله در تصوف

ب: ۱۹۳۹م، مجله هرمس، به اهتمام هانری کربن ج: تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۷۲، ۵۵)، جلد سوم مجموعه مصنفات.

۱۹- اللمحات فی الحقائق (اللمحات) الف: بیروت، ۱۹۶۹، حقیقه و قدم له امین المعلوف،

(رساله دکتر ای او در دانشگاه کمبریج) سلسله دراسات و نصوص فلسفیه، ش ۳، درالنهار للنشر، همراه با مقدمه تحلیلی و پیشگفتار انگلیسی. ب: قاهره، ۱۹۶۹، تحقیق مع مقدمه محمد علی ابوریان

ج: تهران، ۱۳۵۶، سه رساله. در تصحیح دکتر حبیبی تنها بخش سوم لمحات یعنی الهیات آن منتشر شده است، که مناسب بود در پشت جلد کتاب به این مهم اشاره می شد.

۲۰- المشارع والمطارحات (المطارحات) العلم الثالث (العلم الالهی): استانبول، ۱۹۴۵م،

تهران، ۱۳۵۵ (۱۳۷۲) جلد اول مجموعه مصنفات.

۲۱- المقاومات العلم الثالث (العلم الالهی): استانبول، ۱۹۴۵م،

تهران، ۱۳۵۵ ش (۱۳۷۲) جلد اول مجموعه مصنفات.

۲۲- هیاکل النور (الهیاکل النورية) الف: مصر، ۱۳۳۵ق (مقتطفات من الهیاکل النورية

مع زیادات من شرحها بالاضافة الي بعض مقتطفات من حکمة الاشراق، لحسن الکردی). ب: قاهره، ۱۳۷۷ق،

هیاکل النور للسهروردی الاشراقی، قدم له و حقق نصوصه مع تعليقات الدكتور محمد علی ابو ریان، المكتبة التجارية الكبرى. ج: مدارس هند، ۱۹۵۳م در ضمن شواکل الحور

فی شرح هیاکل النور جلال الدین دوانی، تصحیح د. محمد عبدالحق. د: مشهد، ۱۴۱۱ق در کتاب ثلاث رسائل للدوانی به تحقیق د. سید احمد تویسرکانی، این رساله قبل

از شرح دوانی مستقلاً چاپ شده است.

۲۳- هیاکل النور فارسی

خود سهروردی متن عربی رساله را به فارسی برگردانیده است. تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲) جلد سوم مجموعه مصنفات

۲۴- یزدان شناخت (رساله ...)

الف: تهران، ۱۳۱۶ش، چاپ سنگی، رساله یزدان شناخت، به تصحیح حاج سید نصرالله تقوی.

ب: تهران، ۱۳۲۷ش، رساله یزدان شناخت با مقدمه و تصحیح بهمن کریمی. (وی این رساله را از آن عین القضاة همدانی می داند. با توجه به مقایسه مفاد این رساله با دیگر آثار شیخ اشراق، استاد آن را به سهروردی ترجیح دادیم.)^۱

ج: تهران، ۱۳۴۸ (۱۳۵۵، ۱۳۷۲) جلد سوم مجموعه مصنفات.

***

فصل سوم: شرحها و تعلیقه های منتشر شده بر کتب سهروردی

شرحها و تعلیقه های چهار کتاب و رساله سهروردی منتشر شده است. این کتب عبارتند از: آواز پر جبرئیل حکمة الاشراق، رساله مونس العشاق، رساله قصه الغریبة الغریبة و هیاکل النور: عدد این شروح و تعالیق منتشر شده به نه می رسد.

اول: شرح آواز پر جبرئیل

توسط شارحی ناشناس در اواخر قرن ۷ یا اول قرن ۸ تصحیح مسعود قاسمی، معارف، دوره اول، شماره ۱ فروردین- تیر ۱۳۶۳، صفحه ۹۹- ۷۷.

دوم: شروح و تعالیقات منتشر شده بر حکمة الاشراق

۱- شهرزوری، شمس الدین محمد (قرن ۷ق)، شرح حکمة الاشراق

تصحیح و تحقیق و مقدمه تحلیلی دکتر حسین ضیایی تربتی، تهران، ۱۳۷۲، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)

۲- قطب الدین شیرازی، محمد بن مسعود (م ۷۱۰ق)، شرح حکمة الاشراق

۱. همان، ص ۶۰-۵۷، و نیز نگاه کنید به:

Nazmi, Reza; An Analytical Study of the persian Treatise on "Gnosis of God" (Yazdan _ Shenakht) M. A. Thesis, Montreal institute of Islamic studies, MC Gill university, 1977.

فصل چهارم: دیگر متون منتشر شده فلسفه اشراق

پس از اینکه با آثار منتشر شده شیخ اشراق و نیز شروح و تعلیقات منتشر شده بر کتب وی آشنا شدیم، اینک نوبت به آن رسیده است که آثار مستقل دیگر اشراقیان را برشماریم. یعنی آثار مستقل شهرزوری، قطب‌الدین شیرازی، ابن کمونه و ریزی.

۱- شهرزوری، شمس‌الدین محمد نزهة الارواح و روضة الافراح (تاریخ الحكماء) تصحیح خورشید احمد، حیدرآباد ۱۹۷۶م. تاریخ الحكماء شهرزوری دوبار به فارسی ترجمه و منتشر شده است: ۱- تهران، ۱۳۱۶ش، ترجمه ضیاء‌الدین درّی ۲- تهران، ۱۳۶۵ش، ترجمه مقصود علی تبریزی (نگاشته شده در ۱۰۱۱ق) همراه با دیباچه‌ای درباره تاریخ‌نگاری فلسفه به کوشش محمد تقی دانش‌پژوه و محمد سرور مولایی. با توجه به تکیه فراوان فلسفه اشراق بر آراء حکمای باستان ایران و یونان، تاریخ فلسفه یا به عبارت صحیح‌تر تاریخ فلاسفه از دیدگاه یک حکیم اشراقی امری مهم است که شهرزوری با محدودیتهای همه تاریخ‌نگاری‌های فلسفی گذشته ما به رشته تحریر درآورده است. بخش شهرزوری تاریخ الحكماء قدیمی‌ترین و معتبرترین منبع شناخت آثار و زندگی مؤسس فلسفه اشراق را به دست می‌دهد و بارها مستقلاً به عربی یا فارسی منتشر شده است.

۲- قطب‌الدین شیرازی، محمد بن مسعود؛ درة التاج لغرة الدباج. سه بخش از این کتاب منتشر شده است:

یک: بخش فاتحه (در فضیلت، حقیقت و اقسام علوم)، جمله اول در منطق، جمله دوم در فلسفه اولی، جمله سوم در علم اسفل (علم طبیعی) و جمله پنجم در علم اعلی (علم الهی) به کوشش و تصحیح سید محمد مشکوة، تهران، ۱۳۱۷ش چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۵ش، انتشارات حکمت.

دو: فن دوم (در تلخیص مجسطی بطلمیوس، فن سوم در ارثماطیقی (خواص اعداد)، فن چهارم در علم الحان (موسیقی) از جمله چهارم کتاب در علم اواسط (علم ریاضی)؛ تصحیح سید حسن مشکان، تهران

سه: قطب سوم در حکمت عملی و قطب چهارم در سلوک راه حق از خاتمه کتاب، به اهتمام ماهدخت بانو همایی، تهران، ۱۳۶۹ شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. با این

چاپ سنگی، تهران، ۱۳۱۳ق، (افست چاپ سنگی، قم، انتشارات بیدار، بی تا)

۳- الهروی، محمد شریف نظام‌الدین احمد؛ انواریه ترجمه و شرح حکمة الاشراق سهروردی، نگاشته شده در ۱۰۰۸ق، متن انتقادی و مقدمه دکتر حسین ضیائی تربتی، و به اهتمام آستیم. تهران، ۱۳۵۸، (چاپ دوم، ۱۳۶۳ امیرکبیر) ترجمه و شرح پاره‌ای مسائل مهم در قسمت اول (مقدمه و مباحثی از فصل سوم مقاله‌ی نالته) و بر ملخص مباحث مهم اشراقی در قسمت دوم از کتاب حکمة الاشراق.

۴- صدرالمآلهین شیرازی، محمد بن ابراهیم (م ۱۰۵۰ق) تعلیقات علی شرح حکمة الاشراق لقطب‌الدین الشیرازی، در حاشیه شرح قطب‌الدین شیرازی منتشر شده است. (چاپ سنگی، تهران، ۱۳۱۳، افست چاپ سنگی، قم، بیدار) ۵- سجادی، دکتر سید جعفر؛ حکمة الاشراق، ترجمه و شرح، تهران، ۱۳۵۵، دانشگاه تهران، (چاپ چهارم، ۱۳۶۶). این کتاب در مقاله ذیل مورد نقد قرار گرفته است: اکبری، فتحعلی، گوهر، شماره ۶، ۱۳۵۷.

سوم: شرح مؤسس العشاق

الف: شرح مؤسس العشاق، به اهتمام اسپیس (Spies)، مجله الابحاث الفلسفیه، ج ۲، ۳۳-۱۹۳۲ ب: شرح مؤسس العشاق، به تصحیح دکتر سید حسین نصر و مظفر بختیار، تهران، ۱۳۵۰، انتشارات مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، مجموعه متون فارسی، شماره ۱.

ج: شرح مؤسس العشاق، توسط شارحی ناشناس در اواخر قرن ۷ یا اوائل قرن ۸ (ظاهراً همان شارح آواز پر جبرئیل)، تصحیح مسعود قاسمی، معارف، دوره چهارم، شماره ۱، فروردین- تیر ۱۳۶۶، صفحه ۱۶۴-۱۴۹

چهارم: شرح قصه الغریة الغریة

ترجمه و شرح کهن قصه الغریة الغریة، به تصحیح هانری کربن، مجموعه دوم مصنفات، تهران، ۱۳۳۱ (۱۳۵۵-۱۳۷۲)

پنجم: شرح رساله هیاکل النور

الدوانی، جلال‌الدین محمد بن اسعد (م ۹۰۸)؛ شواکل الحور فی شرح هیاکل النور، در ثلاث رسائل تحقیق الدكتور السید احمد تویسرکانی، مشهد، ۱۴۱۱ مجمع البحوث الاسلامیة الآستانة الرضویة المقدسة.

***

حساب حدود ۶۰٪ از متن دره التاج منتشر شده است. دره التاج دائرة المعارف بزرگ علوم عقلی به زبان فارسی است و رگه های فلسفه اشراقی بخوبی در آن هویدا است.

۳- ابن کمونه، سعد بن منصور؛ الجدید فی الحکمة، به کوشش حمید وعیدالکبسی، بغداد ۱۴۰۳ق. این کتاب حاوی مسائل عمومی فلسفه است.

۴- ریزی، اسمعیل بن محمد (قرن ۷ق)؛ حیات النفوس (فلسفه اشراق به زبان فارسی) به کوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران، ۱۳۶۹ش، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. این کتاب بر سیاق تلویحات و مطارحات شامل سه فن منطق، طبیعی و الهی نگاشته شده است.

این کتاب توسط علیرضا ذکاتوی قراگزلو مختصراً معرفی شده است: نشر دانش، سال دوازدهم، شماره ۶، مهر و آبان ۱۳۷۱، صفحه ۵۴).

***

فصل پنجم: کتابها و مقالات منتشر شده عربی و فارسی درباره فلسفه اشراق

اول: کتابها و مقالات عربی

۱- ابوریان، محمد علی؛ اصول الفلسفة الاشراقية عند شهاب الدین السهروردی؛ قاهره، ۱۹۵۲م، چاپ دوم ۱۹۶۹، چاپ سوم، ۱۹۸۷، دارالمعارف الجامعیه، اسکندریه.

این کتاب مفصلترین اثری است که به زبان عربی درباره سهروردی منتشر شده است. مطالب کتاب بیشتر مبتنی بر تحقیقات هانری کربن و لویی ماسینیون است، لکن شامل برخی اطلاعات تازه درباره زمینه تاریخی عصر سهروردی و علت تکفیر اوست. این کتاب توسط دکتر محمد علی شیخ به نام مبانی فلسفه اشراق از دیدگاه سهروردی در سال ۱۳۷۲ش در سلسله انتشارات دانشگاه شهید بهشتی (شماره ۲۴۳) به فارسی ترجمه و منتشر شده است.

از دکتر ابوریان مقاله نظریه الامامة بین الباطنیه والسهروردی در سال ۱۹۵۱م در مجله الثقافة و نیز تصحیح هیاکل النور (قاهره، ۱۹۵۷) واللمحات فی الحقائق (۱۹۶۹) از آثار سهروردی منتشر شده است.

۲- بدوی، عبدالرحمن، شخصیات قلقة فی الاسلام، دراسات آلف بینها و ترجمها؛ دراسات اسلامیه شماره ۳،

قاهره ۱۹۴۶م، طبع ۲ قاهره ۱۹۶۴م دارالنهفته العربیه.

این کتاب کم حجم ترجمه مقالات لویی ماسینیون و هانری کربن درباره سه شخصیت بزرگ اسلامی سلمان فارسی، حلاج و سهروردی است. مطالب بخش سهروردی آن فراهم آمده از دو رساله ذیل است:

۱- ترجمه مقاله هانری کربن از فرانسه به عربی به نام السهروردی الحلبي مؤسس المذهب الاشراقی (نشرت جماعة الدراسة الايرانية، رقم ۱۶، باریس ۱۹۳۶م)

۲- ترجمه متن رساله آواز پر جبرئیل و ترجمه مقدمه تحلیلی هانری کربن ویل کراوس از فرانسه به عربی (مجله آسیایی ۱۹۳۵م)

۳- الکیالی، سامی، السهروردی؛ قاهره ۱۹۵۵م، دارالمعارف، نواخ الفكر العربی رقم ۱۳، ۱۰۰ صفحه. این کتاب کم حجم از دو بخش فراهم آمده است: بخش اول ترجمان عربی تحقیقات پژوهشگران غربی درباره سهروردی است. بخش دوم، نمونه ای از آثار مختلف سهروردی می باشد.

۴- مصطفی حلمی، محمد؛ ۴/۱: آثار السهروردی المقتول، تصنیفاتها و خصائصها التصوفیه والفلسفیه، مجلة كلية الآداب، جامعة القاهرة، المجلد ۱۳، الجزء الاول، مايو ۱۹۵۱م. ص ۱۷۸- ۱۴۵. ۴/۲: ذیل مقاله السهروردی S. Van Den Bergh در دائرة المعارف الاسلامیه، ج ۱۵ تحت عنوان تعليق «السهروردی و حکمة الاشراق»، ص ۳۱۱- ۳۰۰. هر دو مقاله، حاوی نکاتی نسبتاً تازه است.

لازم به ذکر است تحقیقات انجام گرفته درباره سهروردی و فلسفه اشراق در زبان عربی هیچیک منبع دست اول به حساب نمی آید و غالباً سرچشمه گرفته از تحقیقات غربی در این زمینه است.

دوم: کتب و مقالات فارسی

در زبان فارسی درباره فلسفه اشراق و اندیشه سهروردی چهار کتاب و تعدادی مقاله منتشر شده است:

الف: کتابها:

۱- دانا سرشت، اکبر؛ افکار سهروردی و ملاصدرا یا خلاصه ای از حکمت الاشراق و اسفار، تهران، ۱۳۱۶ش (چاپ سوم تهران، ۱۳۴۸ش)، ۳۵ صفحه. این رساله مختصر اولین قدم در معرفی اندیشه سهروردی در زبان

- فارسی به حساب می‌آید.
- ۲- امام، سید محمد کاظم؛ فلسفه در ایران باستان و مبانی حکمة الاشراق و افکار و آثار و تاریخچه زندگانی سهروردی. تهران، ۱۳۵۳ش، از سلسله انتشارات بنیاد نیکوکاری نوریانی، شماره ۵.
- این کتاب ابتدا به صورت مقالاتی در مجله گهر ۳ و ۲ منتشر شده است. کتاب آقای امام، حدود بیست سال پس از انتشار توسط آقای فاطمی نیا مورد نقد قرار گرفته است: «شیخ اشراق در دام تهمت»، مجله گلچرخ، شماره ۴، آبان ۱۳۷۱، ص ۱۱-۵.
- ۳- سجادی، سید جعفر؛ «شهاب‌الدین سهروردی و سیری در فلسفه اشراق» تهران، ۱۳۶۳، انتشارات فلسفه، فلسفه در جهان سوم، شماره ۷، ۱۵۶ ص.
- این کتاب، همان مقاله آقای دکتر سجادی در جشن نامه هانری کربن (زیر نظر سید حسین نصر، تهران ۱۳۵۶، ص ۱۲۶-۶۳) به نام شهاب‌الدین سهروردی و فلسفه اشراق با تغییراتی جزئی است اما متأسفانه در کتاب از سوی نویسنده یا ناشر به این نکته اشاره نشده است.
- این کتاب توسط دکتر سید جواد طباطبایی نقد شده است: «شیخ باز مقتول»، نشر دانش، سال پنجم، شماره دوم، بهمن و اسفند ۱۳۶۳، صفحه ۳۷-۳۴.
- ضمناً موارد اختلاف این مقاله با مقدمه ایشان بر ترجمه و شرح حکمة الاشراق (تهران، ۱۳۵۵) نیز بسیار ناچیز است.
- ۴- ابراهیمی دینانی، غلامحسین؛ شعاع اندیشه و شهود در فلسفه سهروردی، تهران، ۱۳۶۴، انتشارات حکمت، مجموعه آشنایی با فلسفه اسلامی، شماره ۹، ۷۱۰ص.
- این کتاب مفصلترین و جدی‌ترین تحقیقی است که در زمینه فلسفه اشراق در زبان فارسی منتشر شده است. نویسنده بجای آنکه خود را به شرح احوال و خصوصیت آثار و نحوه زندگی سهروردی مشغول دارد، به متن مسائل و ماهیت افکار شیخ اشراق بر مبنای مراجعه مستقیم به آثار وی پرداخته است. کار دکتر دینانی در زمینه سهروردی یک کار فلسفی است، حال آنکه اکثر کارهای پیشین تاریخ فلسفه به حساب می‌آید.
- ب: مقالات^۱
- در این بخش علاوه بر مقالات، کتبی که بخشی از آنها
- به افکار سهروردی اختصاص یافته، نیز معرفی شده است.
- ۱- ایزوتسو، توشی هیکو؛ اندیشه اشراقی، ترجمه همایون همتی؛ کیهان فرهنگی، شماره ۱۰۷.
- ۲- بنودال، محمد افضل؛ حکمت الاشراق؛ عرفان جلد ۲۵، ۱۳۴۰، شماره ۳ و ۴.
- ۳- پرهام، باقر، تاملی در تعبیر سهروردی از سرانجام نبرد اسفندیار با رستم در شاهنامه و آثار و نتایج آن در تاریخ اندیشه و سیاست ایران؛ مجله ایران شناسی، سال ۵ ص ۳۵۲-۳۲۴.
- ۴- پورنامدازیان، تقی؛ رمز و داستانهای رمزی در ادب فارسی، تحلیلی از داستانهای عرفانی فلسفی ابن سینا و سهروردی تهران ۱۳۶۴، چاپ سوم ۱۳۶۸، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، در این کتاب رمز و راز رسائل قصة الغربة الغریبة، آواز پر جبرئیل، عقل سرخ، روزی با جماعت صوفیان، فی حالة الطفولية، مونس العشاق، لغت موران، رساله الطیر، صفییر سیمرغ و رساله الابراج سهروردی مورد بحث واقع شده است.
- ۵- ترجمانی زاده؛ عرفان و اشراق؛ نشریه دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز، ج ۱، شماره ۷ و ۶.
- ۶- جهانگیری، محسن؛ حکمت اشراق، در کتاب فلسفه در ایران، تهران، ۱۳۵۸، ص ۲۰۷-۱۷۹.
- ۷- چمیه، محمد اختر؛ خدمات خلفای شیخ سهروردی، معارف اسلامی ش ۲۲، پائیز ۱۳۵۴، ص ۵۶-۴۵.
- ۸- حبیبی نجفقلی، ۱- آیات قرآنی در توجیه آراء فلسفی از نظر سهروردی، هفتمین کنگره تحقیقات ایرانی ج ۳، ۱۳۵۶، ص ۷۵-۵۰. ۲- منابع نوافلاطونی در فلسفه شهاب‌الدین سهروردی، ششمین کنگره تحقیقات ایرانی، ج ۲، ۱۳۵۷، ص ۱۰۶-۹۶.
- ۹- حلبی، علی اصغر، ۱- شرح احوال و افکار شیخ اشراق، تلاش، ش ۱۱، (۱۳۴۷) ص ۵۸-۵۴. ۲- سهروردی یا شیخ اشراق، فصل ۱۸ از کتاب تاریخ فلاسفه ایرانی از آغاز اسلام تا امروز ۱۳۴۹ (چاپ دوم، ۱۳۶۱).
- ۱۰- داناسرشت، اکبر؛ سهروردی، نامه آستان قدس،
۱. در گردآوری مقالات از چهار جلد کتاب فهرست مقالات فارسی دکتر ایرج افشار سود جسته‌ایم.

ملکوت، کالبد انسان در روز رستاخیز از ایران مزدایی تا ایران شیعی، ۱۹۶۰م (چاپ دوم ۱۹۷۸) ترجمه سید ضیاء الدین دهشیری، تهران ۱۳۵۸ش، مرکز ایرانی مطالعه فرهنگها. ص ۱۹۸-۱۷۹.

۴- «جریان اشراقی» در جلد دوم تاریخ فلسفه اسلامی، ترجمه جواد طباطبایی، تهران ۱۳۷۰، انتشارات کویر با همکاری انجمن ایران شناسی فرانسه، ص ۱۳۲-۱۲۶.

۵- سه فیلسوف آذربایجانی (۱- سهروردی، شیخ اشراق ۲- ودود تبریزی ۳- رجبعلی تبریزی) در کتاب «فلسفه ایرانی، فلسفه تطبیقی»، تهران، ۱۹۷۶م، ترجمه جواد طباطبایی، تهران، ۱۳۶۹ش، انتشارات توس ص ۱۰۵-۸۰. و نیز بحث «سهروردی مجدد» در بخش «چهار تقدیر ۸۰. و نیز بحث «سهروردی مجدد» در بخش «چهار تقدیر تطبیقی فلسفه ایرانی پس از ابن رشد» در همین کتاب ص ۱۲۱-۱۱۸. بحث اول قبلاً توسط محمد غزوی ترجمه و در محله دانشکده ادبیات دانشگاه آذرآبادگان چاپ شده است (شماره ۲۹، ۱۳۵۶ ص ۱۹۶-۱۶۱).

لازم به ذکر است تحقیقات اصلی کربن بویژه مقدمه های تحلیلی وی بر مجموعه مصنفات شیخ اشراق که حاوی ژرف ترین پژوهشهای موجود درباره فلسفه اشراق است، هنوز به فارسی ترجمه نشده است.

۱۷- محمدی، مجید؛ سهروردی و فلسفه نبوت؛ کیهان اندیشه، شماره ۵۲، ص ۱۰۰.

۱۸- مرتضوی، منوچهر؛ نظری به آثار و شیوه اشراق؛ ادبیات تبریز، ۲۴؛ ۱۳۵۱ ص ۳۴۱-۳۰۹.

۱۹- مشکور، محمد جواد و غروی اصفهانی، حسن؛ زندگی و فلسفه شیخ اشراق و کشته شدن او در قلعه حلب و آرامگاه وی در آن شهر «نشریه انجمن آثار ملی، ش ۱ (بهار ۱۳۵۵)، ص ۱۰۸-۹۵.

۲۰- معین، محمد، ۱- حکمت نوریه، مجله دانشکده ادبیات ج ۹، ش ۳، ۴۴-۳۹. ۲- حکمت اشراق و فرهنگ ایران، مجله آموزش و پرورش، سال ۲۴، آبان ۱۳۲۸، شماره های ۲ تا ۸، این مقاله در مجموعه مقالات دکتر معین جلد اول ص ۴۵۳-۳۷۹ منتشر شده است، تهران ۱۳۶۴ش (چاپ دوم ۱۳۶۸) مقاله ای قابل تأمل در موضوع خود است.

۲۱- ملکشاهی، حسن؛ ۱- بررسی افکار خاص سهروردی، مقالات، بررسیها، ش ۲۸/۲۹ (۱۳۵۶)، ۱۳۵-۹۹.

ج ۹، ۱۳۵۱، ش ۲، ۱۱۲-۱۰۵.

۱۱- رضا نژاد، غلامحسین. ۱- تجدید حکمت اشراق و تأسیس آن از مبانی فلسفه باستان؛ چیستا، ۱، ۱۳۶۰.

۲- شیخ مقتول، شهاب الدین سهروردی و حکمت اشراق، چیستا، ۱، ۱۳۶۰، ص ۱۹۷-۱۸۷.

۱۲- رضوی، سید اطهر عباسی؛ تأثیر حکمت اشراق و فلسفه میرداماد و ملاصدرا در شبه قاره هند و پاکستان، جاویدان فرد، ج ۴، ش ۲ پاییز ۱۳۶۰.

۱۳- سجادی، سید جعفر؛ ۱- «فلسفه اشراق، نور و ظلمت»، مهر، ۱۰، ص ۷۶-۷۰. ۲- ترجمه مقدمه قطب الدین شیرازی بر حکمت الاشراق، هنر و مردم، ش ۱۴۹، اسفند ۱۳۵۳. ۳- حواس پنجگانه از نظر فلسفه اشراق، ادبیات تهران، ج ۲۳، ۱۳۵۵، ش ۱ و ۲، ۲۷۹-۲۸۷.

۴- حکمت سهروردی، فلسفه شماره ۴، پاییز ۵۶، ص ۳۷-۴.

۱۴- شریعتی، محمد تقی؛ بررسی منطق سهروردی و مقایسه آن با منطق ارسطویی، مقالات و بررسیها، ش ۱۳/۱۶ (۱۳۵۲)، ۳۲۹-۳۱۸.

۱۵- ضیایی، حسین. ۱- «مشاهده، روش اشراق و زبان شعر، بحثی پیرامون نظام فلسفه اشراق شهاب الدین سهروردی» ایران نامه، سال ۸، شماره ۱، زمستان ۱۳۶۸، ص ۹۴-۸۱. ۲- «معرفی و بررسی نسخه خطی شجره الهیه اثر فلسفی شمس الدین محمد شهرزوری»، ایران شناسی، سال ۲، شماره ۱، بهار ۱۳۶۹، ص ۱۰۹-۸۹. ۳- «سهروردی و سیاست» ایران نامه، سال ۹، شماره ۳، تابستان ۱۳۷۰، ص ۴۱۰-۳۹۶. مقدمه تحلیلی دکتر ضیایی ترتبی بر متن مصحح انواریه و شرح حکمة الاشراق شهرزوری از جمله تحقیقات قابل اعتنای فلسفه اشراق در زبان فارسی است.

۱۶- کربن، هانری

۱- «روابط حکمت اشراق و فلسفه ایران باستان» ترجمه احمد فردید و گلشن، نشر ستاد انجمن ایران شناسی، تهران ۱۳۲۵ش. این مقاله در مجله سخن مورد نقد قرار گرفته است (سال سوم، مهر ۱۳۲۵، شماره چهارم، ص ۳۰۶).

۲- «فلسفه اشراق» بخش هفتم از جلد اول تاریخ فلسفه اسلامی، تهران ۱۳۴۱، ترجمه دکتر اسدالله مبشری تهران، ۱۳۵۲ش (چاپ دوم، ۱۳۵۸) ص ۲۹۲-۲۷۲.

۳- «شهاب الدین یحیی سهروردی» در کتاب ارض

۲- دراسته آراء سهروردی و افکاره حول فلسفه الاشراق، مقالات و بررسیها، ش ۳۰ (۱۳۵۶)، ص ۸۱-۹۴.

۲۲- مناقبی، جواد؛ شیخ اشراق و روش فلسفی او، «مقالات و بررسیها»، ج ۱، ش ۴ و ۳، (۱۳۵۰)، ص ۱۶۷-۱۴۷.

۲۳- منزوی، علینقی؛ ۱- اشراق در سده هفتم میلادی، کاوه [جدید] ۹، (۱۳۵۰)، ص ۶۲۶-۶۱۸.

۲- اشراق هند و ایرانی و نبوت اسرائیلی؛ کاوه [جدید] ۹، (۱۳۵۰)، ص ۲۲۴-۲۱۸.

۲۴- موحد دیلمقانی، صمد، از افلاطون به سهروردی، کیهان ماه، ج ۱، ش ۲، شهریور ۱۳۴۱، ص ۱۷۳-۱۵۴.

۲۵- موحد، صمد؛ تصوف در آثار سهروردی، ادبیات تربیت معلم، ش ۶ (دی ۱۳۵۸)، ص ۱۵۴-۱۳۹.

۲۶- موسوی بهبهانی، علی؛ وجوه تمایز حکمت مشاء و حکمت اشراق، هزاره ابن سینا، تهران ۱۳۶۰، ص ۲۰۳-۲۸۷.

۲۷- نصر، سید حسین

۱- «شهاب الدین سهروردی مقتول»، در تاریخ فلسفه در اسلام، میان محمد شریف، ۱۹۶۳ م. ترجمه به فارسی رضا ناظمی، تهران ۱۳۶۲، ص ۵۶۰-۵۲۹.

۲- سهروردی و اشراقیان، در سه حکیم مسلمان، هاروارد ۱۹۶۳ م، ترجمه احمد آرام، تهران، ۱۳۴۵ (چاپ چهارم ۱۳۵۴)، ص ۹۸-۶۱. و نیز مجله نگین، شماره ۱۱۰، تیر ۱۳۵۳، ص ۶۶-۶۲.

۳- نکاتی چند درباره شیخ اشراق شهاب الدین سهروردی؛ نشریه معارف اسلامی، شماره ۲، ۱۳۴۵ ش. چاپ شده در کتاب «معارف اسلامی در جهان معاصر» تهران ۱۳۴۸ (چاپ سوم، ۱۳۷۱) ص ۱۲۲-۱۱۵.

مجموعه کارهای دکتر نصر در این زمینه با حذف موارد تکراری در مقالات، از تحقیقات روشمند در زمینه فلسفه اشراق به حساب می آید.

۲۸- نصرتی، نورالله؛ سه تمثیل اشراقی، تابستان ۴۷.

۲۹- وحیدی، حسین؛ پژوهشی در فرزندان فروغ (حکمت الاشراق)، چیتا، سال ۳، شماره ۸، اردیبهشت ۱۳۶۵، ص ۶۰۸-۶۰۰ و سال ۴، شماره ۱ (۱۳۶۵) ص ۱۰۲-۹۷.

۳۰- همتی، همایون؛ عالم مثال از دیدگاه شیخ

اشراق، مشکوه ۳۹، تابستان ۱۳۷۲، ص ۱۰۵-۹۳.

۳۱- گفستگویی در باب حکمت اشراق، با دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی، دکتر علی دهباشی، دکتر سید مصطفی محقق داماد، کیهان اندیشه، شماره ۴۷.

***

بخش دوم: آثار منتشر نشده فلسفه اشراق

نزدیک به یک چهارم آثار سهروردی و بیش از سه چهارم آثار دیگر حکمای اشراقی هنوز منتشر نشده است. در این بخش ضمن دو فصل به معرفی این آثار پرداخته ایم.

فصل اول: آثار منتشر نشده سهروردی

در این فهرست، گزارش شهرزوری را مبنا قرار داده ایم. آنچه به نظر وی انتسابش به سهروردی قطعی شمرده شده را در قسمت اول آورده ایم. در قسمت دوم آثاری که به نظر شهرزوری مشکوک شمرده شده و نیز کلیه آثار منتشر نشده که از سوی دیگر فهرستگذاران آثار سهروردی گزارش شده اما در فهرست شهرزوری نیامده است را آورده ایم. به عبارت دیگر در قسمت اول اصل را بر انتساب اثر به سهروردی دانسته، مگر خلافش اثبات شود و در قسمت دوم اصل را بر عدم انتساب دانسته مگر خلافش محقق گردد. حرف آخر را در باب آثار منتشر نشده سهروردی آنگاه می توان زد که کلیه نسخ خطی آثار وی گردآوری شود و مورد مذاقه و تأمل و تطبیق واقع گردد و قبل از چنین تحقیقی، هر گزارشی ناقص و قابل تأمل خواهد بود. فهرستی که بدنبال می آید نیز از این قاعده مستثنی نیست.

الف: آثاری که به نظر شهرزوری قطعی الاستناد به سهروردی هستند و هنوز منتشر نشده اند:

۱- ادعیه متفرقه

۲- اشعار عربی و فارسی^۱

۳- البارقات الالهیه (المبارقات الالهیه)

۴- تسخیرات الکواکب و تسبیحاتها

۱. مشهورترین اشعار سهروردی، حائیه اوست با این مطلع (ابدأ تحن الیکم الارواح ووصالکم ریحانها والراح) نگاه کنید به نزهه الارواح شهرزوری، معجم الادباء یاقوت و سه رساله در تصوف اسپس و ختک، و نیز ریتر.

- ب: دیگر آثار منتشر نشده منسوب به سهروردی
- ۱- الاربعون اسم الادریسیه (الاربعون اسماً، الاسماء الادریسیه)^۵
  - ۲- تحفة الاحباب، بنظر ابوریان این کتاب یا ملخص المستصفی غزالی است یا همان التقیحات فی الاصول^۶
  - ۳- تخمیس البرده^۷
  - ۴- التعرف للتصوف^۸
  - ۵- رساله فی ذم الدنيا و مدح الفقر (رساله فقر)^۹
  - ۶- السراج الوهاج (شهرزوری در استناد آن به سهروردی تردید کرده است.)^{۱۰}
  - ۷- سکنات الصالحین (سکینه الصالحین) (کرین در استناد آن به سهروردی تردید روا می داند)^{۱۱}
  - ۸- شرح اسماء الهی^{۱۲}
  - ۹- صندوق العمل^{۱۳}
  - ۱۰- کشف الغطاء لآخوان الصفا^{۱۴}
  - ۱۱- المناجات^{۱۵}
  - ۱۲- کتب فی السیمیا تنسب الیه^{۱۶}

۱. مقدمه فرانسوی مجموعه مصنفات سهروردی، ج ۱.
۲. مقدمه امین معلوف بر للمحات، بیروت، ۱۹۶۹.
۳. ابوریان، اصول الفلسفه الاشراقیه عند شهاب الدین سهروردی، قاهره، ۱۹۸۷، ص ۵۸.
۴. تاریخ حکمای شهرزوری، ترجمه مقصود علی تبریزی، ص ۲۷۴-۲۶۴.
۵. ابوریان، اصول الفلسفه الاشراقیه، ص ۵۶ و نیز بروکلن، حاجی خلیفه.
۶. همان، ص ۵۷.
۷. بروکلن، حاجی خلیفه.
۸. ابوریان، ص ۵۵.
۹. بروکلن و حاجی خلیفه.
۱۰. بنقل از مصطفی حلمی و ابوریان: شهرزوری درباره این رساله گفته است «والاظهر انه ليس له». این عبارت در متن عربی نزهة الارواح (در مقدمه نصر بر جلد سوم مجموعه مصنفات) و ترجمه فارسی مقصود علی تبریزی نیافتم.
۱۱. ماسینیون، مقدمه فرانسوی کرین جلد اول مجموعه مصنفات سهروردی.
۱۲. نصر، معارف اسلامی در جهان معاصر، ص ۱۱۹.
۱۳. خوانساری، روضات الجنات، سرگذشت سهروردی.
۱۴. ریتر، حاجی خلیفه، بروکلن و ابوریان (برخلاف نظر ابوریان، شهرزوری رساله ای با این عنوان را ذکر نکرده است).
۱۵. ابوریان، ص ۵۵.
۱۶. شهرزوری، نزهة الارواح.

- ۵- التسیحات و دعوات الكواكب (رشحات و دعوات الكواكب)
  - ۶- تسیحات العقول و النفوس و العناصر
  - ۷- التقیحات فی الاصول (نفحات فی الاصول)
  - ۸- التلویحات (العلم الثانی فی الطبعی)
  - ۹- الدعوات اشمسیه (دعوات الطباع التمام)
  - ۱۰- رساله تفسیر من کتاب الله و خیر من رسول الله (ص) (تفسیر القرآن علی رأیه)
  - ۱۱- رساله غایة المبتدی
  - ۱۲- رساله المعراج (کرین در انتساب این رساله به سهروردی تردید کرده است.)^۱
  - ۱۳- الرقیم القدسی (الرقم القدسی) بنظر امین معلوف این رساله همان «الواردات و التقدیسات» است.^۲
  - ۱۴- الرمز المومی
  - ۱۵- شرح الاشارات (به زبان فارسی)
  - ۱۶- طوارق الانوار
  - ۱۷- کتاب الصبر
  - ۱۸- لوامع الانوار
  - ۱۹- مبدء و معاد (به زبان فارسی)
  - ۲۰- المشارع و المطارحات (العلم الاوّل فی المنطق، العلم الثانی فی الطبعی)
  - ۲۱- المقامات (العلم الاوّل فی المنطق و العلم الثانی فی الطبعی)
  - ۲۲- مکاتبات الی الملوک و المشایخ
  - ۲۳- النعمات السماویة
  - ۲۴- الواردات الالهیة
- به نظر ابوریان رسائل ۱ و ۴ و ۵ و ۶ و ۹ و ۲۴ همگی اجزاء رساله بزرگتری به نام «الواردات و التقدیسات» را تشکیل می دهند.^۳
- ۲۵- ضمناً شهرزوری مواعظی را در انتهای کتاب تاریخ حکمای خود از سهروردی ذکر کرده است.^۴ ظاهراً بعضی از این عناوین از آن اثر واحدی است و بعضی اجزاء یک اثر، اینکه آیا همه این آثار به جا مانده است یا نه، و اینکه هر یک در کدام کتابخانه یافت می شود و نیز تحقیق انتساب کدام اثر را به سهروردی اثبات می کند محتاج پژوهشی گسترده است.

۱۳- تفسیری بر فصوص فارابی^۱

۱۴- رساله ای فاقد عنوان درباره جسم، حرکت،

ربوبیة، معاد، وحی و الهام^۲۱۵- رساله ای فاقد عنوان در وجود^۳۱۶- رساله مختصری در حکمت (منطق، طبیعی و الهی)^۴

۱۱- السبزواری، ملا هادی، حواشی بر حکمة

الاشراق^{۱۴}

۱۲- عبدالکریم (متوفی در حدود ۹۰۰ق)، حاشیه

فارسی بر شرح حکمة الاشراق قطب الدین شیرازی. ۱۵

۱۳- حزین لاهیجی، محمدعلی (م ۱۱۸۰) حواشی بر

شرح حکمة الاشراق.

چهار: شرح رساله الابراج (الكلمات الذوقیه والنکات

الشوقیه)

۱۴- الشهرودی البسطامی، علی بن مجد الدین؛ شرح

رساله الكلمات الذوقیه^{۱۶}

پنج: شرح کلمة التصوف

۱۵- حزین، محمد علی اصفهانی (از حکمای قرن ۱۲

متوفی در بنارس) شرح کلمة التصوف^{۱۷}

شش: شرح اللمحات

۱۶- الحمدانی (الهمدانی) نظام الدین محمود بن فضل

تودی؛ شرح اللمحات^{۱۸}

فصل دوم: دیگر کتب منتشر نشده فلسفه اشراق

الف: شروح منتشر نشده آثار سهرودی

یک: شروح الالواح العمادیه

۱- التبریزی، ودود بن محمد؛ مصباح الارواح فی

کشف حقائق الالواح (الاشراق) نگاشته شده در سال

۹۳۰ق. شرح تفصیلی بر الالواح العمادیه. کربن فقرات

مفصلی از آن را به فرانسه ترجمه کرده است.^۵

۲- شرح فارسی بر الواح عمادی که مؤلف آن نامعلوم

است.^۶

دو: شروح التلویحات

۳- شهرزوری، شمس الدین محمد (قرن ۷ق)،

التنقیحات فی شرح التلویحات^۷

۴- ابن کمونه، سعد بن منصور (۶۸۳ق) التنقیحات فی

شرح التلویحات.^۸

شهرزوری و ابن کمونه هر دو بر تلویحات سهرودی

شرح نگاشته اند و نام هر دو ظاهراً یکی است. کربن در

مقدمه جلد اول مجموعه مصنفات از هر دو شرح یاد کرده و

شرح ابن کمونه را بدیع و جدی توصیف کرده است.

۵- العلامة الحلّی، الحسن بن یوسف بن مطهر

(م ۷۱۶) حل المشكلات من کتاب التلویحات^۹

۶- حزین لاهیجی، محمدعلی (م ۱۱۸۰)، تعلیقه بر

تلویحات شیخ مقتول.

سه: شروح و حواشی حکمة الاشراق

۷- الجرجانی، میر سید شریف (م ۸۱۲) شرح حکمة

الاشراق^{۱۰}

۸- التبریزی، نجم الدین، محمود؛ تعلیقات علی جزء

من حکمة الاشراق^{۱۱}۹- التبریزی، ودود بن محمد، حاشیه علی حکمة الاشراق^{۱۲}

۱۰- العلامة الحلّی، الحسن بن یوسف بن مطهر

(م ۷۱۶) شرح حکمة الاشراق^{۱۳}

۱. نصر، مقاله شهاب الدین سهرودی مقتول، در تاریخ فلسفه در

اسلام، ج ۱، ص ۵۵۳؛ تفسیری در فصوص فارابی به سهرودی

منسوب است که هنوز نشانی از آن بدست نیامده است.^۱

۲. ریتز، مصطفی حلمی.

۳. نصر، معارف اسلامی در جهان معاصر، ص ۱۱۹؛ در ۱۳۴۰ چند

رساله در کتابخانه رضا در رامپور هند دیدم که یکی از آنها درباره وجود

است و با آنچه تاکنون از او شناخته شده است کاملاً فرق دارد.^۲

۴. ریتز، مصطفی حلمی.

۵. کربن، فلسفه ایرانی و فلسفه تطبیقی، ص ۹۴.

۶. ابوریان، ص ۵۴.

۷. ریتز، ابوریان، کربن.

۸. سجادی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

۹. رجال العلامة الحلّی، ص ۴۷.

۱۰. فلوجل، حاجی خلیفه، کشف الظنون ۱/ ۵- ۶۸۴ ابوریان، ص ۵۳.

۱۱. ریتز، ابوریان، ص ۵۳.

۱۲. کربن، در سرزمین اسلام ایرانی، ج ۴، ص ۳۳۵.

۱۳. امین، اعیان الشیعة، ۵/ ۴۰۶.

۱۴. طالبی مقدمه شرح منظومه.

۱۵. حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۱، ص ۵- ۶۸۴.

۱۶. بروکلن، ریتز، ابوریان، ص ۵۵.

۱۷. نصر، سه حکیم مسلمان، ص ۱۸۲.

۱۸. ابوریان، ص ۵۳. امین معلوف در مقدمه اللمحات، مخطوط در

کتابخانه احمد ثالث ۳۲۵۱، استانبول.

هفت: شروع هیاکل النور

۱۷- غیاث‌الدین منصور بن محمد‌الدشتکی (م ۹۴۰ یا ۹۴۹ق)، «اشراق هیاکل النور لکشف ظلمات شواکل الغرور»^۱ غیاث‌الدین منصور این کتاب را در نقد شرح ملاجلال دوانی بر هیاکل النور نگاشته است.

۱۸- اللاهیجی، عبدالرزاق، شرح هیاکل النور^۲

۱۹- العلوی، محمد بن محمود، شرح هیاکل النور^۳

۲۰- نوعی، یحیی بن نصوح (م ۱۰۰۷) حاشیه بر

هیاکل النور^۴

۲۱- الانقراوی، اسماعیل مولوی (م ۱۰۲۰) شرح

ترکی بر هیاکل النور بنام «ایضاح الحکم»^۵

۲۲- حزین لاهیجی، محمدعلی (م ۱۱۸۰) حاشیه بر

شرح هیاکل النور^۶

هشت: شرح المناجاة

۲۳- الاسفراینی، ابو مظفر، شرح المناجاة^۷

ب: دیگر کتب منتشر نشده فلسفه اشراق

فارغ از شروحي که بر آثار شیخ اشراق نوشته شده

است، کتبی نیز مستقلاً در زمینه فلسفه اشراق به رشته تحریر درآمده است. بخش منتشر نشده این آثار عبارتند از:

۱- شهرزوری، شمس‌الدین محمد، الشجرة الالهية

فی علوم الحقائق. اثری جامع و مفصل در فلسفه اشراق.

قطب‌الدین شیرازی در دره التاج از این کتاب متأثر شده

است. میرداماد در قبسات و صدرالمتألهین در اسفار بارها

از آن یاد کرده اند. الشجرة الالهية شامل پنج رساله است:

اولی: فی المقدمات و تقاسیم العلوم، الثانية، فی ماهية

الشجرة و تفاصيل العلوم الالهية، الثالثة: فی الاخلاق و

تدبیر السیاسة الرابعة: فی العلوم الطبيعية، الخامسة، فی

العلوم الالهية والاسرار الربانية.^۸

۲- شهرزوری، الرموز والامثال اللاهوتية فی الانوار

المجردة الملکوتية.

وی در این کتاب از جمله بعضی دواعی فیثاغورثیان را

توضیح داده است.

۳- ابن کمونه، سعد بن منصور، الکاشف، که همان

رسالة فلسفی ابن کمونه است و شامل یک دوره کامل منطق،

طبیعیات و الهیات است.^۹

۴- قطب‌الدین شیرازی، محمد بن مسعود، دره التاج

لغرة الدباج، فن اول از جمله چهارم (علم اوسط یعنی ریاضی) در اسطقسات اقلیدس، و قطب اول در اصول دین و قطب دوم در فروع دین از خاتمه کتاب.

۵- قطب‌الدین شیرازی، حاشیه بر حکمة العین کاتبی

قزوینی.^{۱۰}

۱. نسخه این کتاب در کتابخانه آقای مشکوة موجود است.

۲. الحر العاملی، محمد بن الحسن؛ امل الأمل، تحقیق السید احمد الحسینی، قم ۱۳۶۲ش، القسم الثنی، ج ۲، ص ۱۴۸:

جالب اینکه شیخ حرّ تألیف دیگری برای مولی عبدالرزاق ذکر نکرده است. میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء (قم ۱۴۰۱) ج ۳، ص ۱۱۴

پس از نقل کلام امل الأمل گفته است: «ولکن لم اسمع له شرح الهیاکل فلاحظ». سید محسن امین در اعیان الشیعه (بیروت ۱۴۰۳) ج ۷، ص

۴۷۱ شرح هیاکل را جزء تألیفات فیاض راهیجی ذکر کرده است، و نیز نگاه کنید به الذریعة ج ۱۴ ص ۱۷۶ و روضات الجنات ج ۴ ص ۱۹۶ و

مفاخر اسلام، ج ۷، دانشمندان لاهیجان علی دوانی، ص ۵۹ و ۵۸.

۳. ابوریان، ص ۵۴.

۴. حاجی خلیفه، کشف الظنون، ۲/۲۰۴۷.

۵. همان.

۶. ر. ک: به شرح احوال دانشمند بزرگ شیخ محمدعلی حزین لاهیجی نوشته علی دوانی در کتاب مفاخر اسلام، جلد هفتم،

دانشمندان لاهیجان، تهران ۱۳۷۲، ص ۲۴۰-۲۳۲. علاوه بر چهار شرح و حاشیه حزین بر آثار سهرودی دو کتاب ذیل نیز در میان آثار وی

دیده می‌شود: شرح الرساله شیخ شهاب‌الدین سهرودی مقتول و رساله بحث با شیخ سهرودی در رؤیت. اولی را به دلیل احتمال اشتراک با

چهار کتاب قبلی دومی را به دلیل اشتراک با شهاب‌الدین ابوحنفص عمر سهرودی از متن به حاشیه انتقال داده شد.

۷. ابوریان، ص ۵۵.

۸. ر. ک: مقدمه پرمایه دکتر ضیایی تربتی بر شرح حکمة الاشراق شهرزوری، تهران، ۱۳۷۲.

۹. سجادی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

۱۰. مقدمه جعفر زاهدی بر حکمة العین کاتبی و شرح شمس‌الدین محمد بن مبارکشاه بخاری، مشهد، ۱۳۵۳.

